

Από την κοινωνιοψυχολογική έρευνα στη συγγραφή: Κατάλογος 15+1 σημείων¹

Βασίλης Γ. Παυλόπουλος, *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*
Παναγιώτης Σ. Κορδούτης, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

Λίγα πράγματα μπορούν να προκαλέσουν τόση αμηχανία σε έναν πρωτόπειρο ερευνητή, όσο η λευκή σελίδα όπου θα πρέπει να καταγράψει τα αποτελέσματα μιας εμπειρικής μελέτης. Ευτυχώς, στην προσπάθειά του αυτή έχει μερικά σημεία αναφοράς: Πρώτον, τα ήδη δημοσιευμένα ερευνητικά άρθρα σε δεκάδες επιστημονικά περιοδικά αποτελούν πολύ χρήσιμα υποδείγματα. Δεύτερον, τα εγχειρίδια μεθοδολογίας έρευνας στην ψυχολογία αφιερώνουν ειδικά κεφάλαια στη συγγραφή επιστημονικής μελέτης (π.χ., Bell, 1997. Bem, 2003. Cone & Foster, 1993. Johnson, 1994. Κομίλη, 1989. Παρασκευόπουλος, 1993. Sternberg, 1995). Ειδικότερα, ο εκδοτικός οδηγός του Συλλόγου Αμερικανών Ψυχολόγων (APA, 2001, βλ. επίσης www.apastyle.org) περιλαμβάνει εξαντλητικές λεπτομέρειες για κάθε είδους τεχνικό ζήτημα που προκύπτει κατά τη συγγραφική διαδικασία.

Τι φιλοδοξίες, επομένως, μπορεί να έχει αυτός ο σύντομος οδηγός; Σίγουρα όχι να υποκαταστήσει την πληρότητα και το βάθος ενός εγχειριδίου μεθοδολογίας έρευνας, στα οποία εξάλλου οι συγγραφείς παραπέμπουν με έμφαση και ενθουσιασμό. Το κείμενο αυτό απευθύνεται κυρίως σε φοιτητές ή νέους ερευνητές και αποτελεί ένα χρηστικό κατάλογο ορισμένων σημείων που είναι απαραίτητο να ελέγχουν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το πέρας της συγγραφής ενός κοινωνιοψυχολογικού ερευνητικού άρθρου, πορεία που είναι όμοια ως επί το πλείστον για όλους τους κλάδους της ψυχολογίας.

Προετοιμασία

1. *Οργανώστε το υλικό σας.* Για να φτάσετε στο στάδιο της συγγραφής μιας εμπειρικής μελέτης, σημαίνει ότι έχει προηγηθεί η διεξαγωγή της έρευνας και η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων. Υπάρχουν τουλάχιστον δύο άρθρα που μπορείτε να γράψετε: αυτό που είχατε κατά νου όταν σχεδιάσατε την έρευνα και αυτό που έχει περισσότερο νόημα με βάση τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης. Ο Bem (2003) είναι απόλυτος: το σωστό άρθρο είναι το δεύτερο! Βάλτε, λοιπόν, σε τάξη το διαθέσιμο υλικό. Ποια από τα ευρήματα θα συμπεριλάβετε και ποια θα αποκλείσετε; Έχετε εντοπίσει επαρκείς, σε εύρος και σε βάθος, βιβλιογραφικές πηγές; Μήπως απαιτείται αναζήτηση συμπληρωματικής βιβλιογραφίας, μετά από πιθανές τροποποιήσεις του θέματος; Έχετε τυπωμένα αντίγραφα των στατιστικών αναλύσεων ή πρέπει να επιστρέψετε στα δεδομένα σας για να τις επαναλάβετε; Είναι πολύ διασπαστικό να αναγκάζεται κανείς να διακόπτει κάθε τόσο τη διαδικασία της συγγραφής για παρόμοιους λόγους. Οργανωθείτε, λοιπόν, σωστά από την αρχή.

2. *Πώς το έκαναν οι άλλοι; Αντλείστε παραδείγματα από τη βιβλιογραφία.* Ο καλός αναγνώστης διαθέτει αρκετές προϋποθέσεις για να γίνει κάποτε και ο ίδιος καλός συγγραφέας (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο στο παρόν Παράρτημα). Αν μάλιστα είχατε ξεκινήσει το διάβασμα πριν από τη διεξαγωγή της έρευνας, τόσο το καλύτερο! Σίγουρα θα έχετε ήδη εντοπίσει άρθρα παρόμοιου περιεχομένου με το δικό σας, από τα οποία μπορείτε να αντλήσετε ιδέες σε πολλά επίπεδα, από τον ίδιο τον ερευνητικό σχεδιασμό μέχρι τον τρόπο παρουσίασης των αποτελεσμάτων και τη χρησιμοποιούμενη ορολογία. Δεν υπάρχει λόγος να ανακαλύπτει κανείς κάθε φορά τον τροχό – αρκεί, βεβαίως, να παραπέμπει στον κατασκευαστή του (βλ. Σημείο 7)! Μην ξεχνάτε: οι δημοσιευμένες έρευνες σε περιοδικά ψυχολογίας έχουν υποβληθεί

¹ Το κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνεται στο Π. Σ. Κορδούτης, & Β. Γ. Παυλόπουλος (Επιμ.). (2006). *Περί έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ατραπός.

επιτυχώς σε διαδικασία τυφλής κρίσης, η οποία διασφαλίζει ικανοποιητικό επίπεδο μεθοδολογικής επάρκειας. Αξιοποιείστε την!

3. *Προσαρμολογείται στις προδιαγραφές.* Σε ποιον απευθύνεται το κείμενο που θα γράψετε; Μέχρι πότε πρέπει να έχει παραδοθεί; Παρά τη βασική ομοιομορφία όσον αφορά τη δομή τους, τα ερευνητικά άρθρα χρειάζεται να είναι προσαρμοσμένα στις ειδικές απαιτήσεις και, κυρίως, στα όρια που θέτουν οι τελικοί αποδέκτες. Αν πρόκειται να υποβάλετε την εργασία σας για δημοσίευση, βεβαιωθείτε ότι έχετε λάβει υπόψη τις προδιαγραφές του επιμελητή έκδοσης. Ένα κείμενο μπορεί να απορριφθεί επειδή, π.χ., ο αριθμός σελίδων υπερβαίνει το ζητούμενο κριτήριο. Μην πειραματίζεστε με τις προδιαγραφές, παραλλάσσετε τις προς το βολικότερο. Χρησιμοποιείστε τις προτεινόμενες τυπογραφικές παραμέτρους (τύπος και μέγεθος γραμματοσειράς, περιθώρια σελίδας, διάστιχο, μορφοποίηση τίτλων, κλπ.). Ελέγξτε μήπως απαιτείται περίληψη και σε άλλη γλώσσα, εκτός αυτής που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. Επίσης, σε ποια μορφή πρέπει να παραδοθούν στον επιμελητή έκδοσης οι πίνακες και τα σχήματα. Προσέξτε να είστε συνεπείς με τις προθεσμίες. Τα παραπάνω ισχύουν και για τις πτυχιακές ή διπλωματικές εργασίες – όπου, επιπλέον, κάθε παρέκκλιση από τις προδιαγραφές βαθμολογείται αρνητικά.

4. *Σχεδιάστε ένα αδρό περίγραμμα του άρθρου.* Στην πραγματικότητα, ποτέ η λευκή σελίδα της αρχικής αμηχανίας δεν είναι εντελώς λευκή. Ένα ερευνητικό άρθρο έχει μια σχετικά αυστηρή δομή, από την οποία είναι δύσκολο να παρεκκλίνει κανείς – δεν θα χρειαζόταν άλλωστε. Οι βασικές ενότητες έχουν ως εξής: Περίληψη και λέξεις-κλειδιά, Εισαγωγή, Μέθοδος, Αποτελέσματα, Συζήτηση, Βιβλιογραφία. Η περίληψη χρησιμεύει ως ένα πρώτο περίγραμμα «εργασίας». Ίσως σας διευκολύνει να ξεκινήσετε από αυτήν. Από εκεί και πέρα, δεν είναι απαραίτητο η πορεία της συγγραφής να ακολουθήσει την τελική διάρθρωση του κειμένου. Συχνά κανείς προτιμά να ξεκινήσει από τις ερευνητικές υποθέσεις και τα Αποτελέσματα, για να συνεχίσει με τη Μέθοδο και την Εισαγωγή. Συνήθως η Συζήτηση γράφεται τελευταία, καθώς πρόκειται για «απαιτητική» ενότητα όπου επιχειρείται η σύνθεση των αποτελεσμάτων με τα θεωρητικά σχήματα και τα πορίσματα προηγούμενων ερευνών. Αν έχετε την αίσθηση ότι αρκετό υλικό στριμώχνεται «στην άκρη της γλώσσας σας» και φοβάστε μήπως ξεχάσετε μερικές από τις αρχικές σας ιδέες, σημειώστε τις πρόχειρα με 2-3 λέξεις-κλειδιά (κατά προτίμηση, μαζί με τη βιβλιογραφική τεκμηρίωσή τους) στην ενότητα που θεωρείτε ότι ταιριάζουν καλύτερα. Έτσι θα μπορούσατε αργότερα να τις δουλέψετε και, ενδεχομένως, να τις αναθεωρήσετε με ασφάλεια.

Συγγραφή

5. *Εν αρχή ην ...η θεωρία.* Καμιά φορά ο όρος «εμπειρική έρευνα» παρερμηνεύεται, έτσι ώστε να περιγράφει το «ψάρεμα» (fishing) ευρημάτων από δεδομένα που συγκεντρώθηκαν με ένα διαθέσιμο σε δεδομένη συγκυρία ερωματολόγιο. Δεν υπάρχει μεγαλύτερο λάθος από αυτό! Καμιά επιστημονική έρευνα δεν μπορεί να θεωρηθεί στοιχειωδώς επαρκής αν δεν βασίζεται σε μια θεωρία, ένα μοντέλο ή, τέλος πάντων, ένα οργανωμένο σύνολο εξηγητικών προτάσεων (βλ. και Σημείο 9). Διαφορετικά, οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας των ευρημάτων κινείται σε περιγραφικό επίπεδο, φλερτάρει επικίνδυνα με την αυθαιρεσία και τις άρρητες επιστημονικές θεωρίες και πέφτει σε αδιέξοδα ή αντιφάσεις. Η ύπαρξη ενός εξηγητικού σχήματος συμβάλλει καθοριστικά στην οργάνωση των υπό μελέτη μεταβλητών, στην κατανόηση και την πρόβλεψη των κοινωνιοψυχολογικών φαινομένων. Ο άρρηκτος δεσμός της θεωρίας με την έρευνα και τις εφαρμογές αποτυπώνεται ευφύως στη διάσημη φράση του Kurt Lewin, «δεν υπάρχει τίποτα πιο χρήσιμο από μια καλή θεωρία» (1951, σελ. 169).

6. *Συμπεριλάβετε στο κείμενο ό,τι είναι πραγματικά απαραίτητο – ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο.* Με τα σύγχρονα εργαλεία ηλεκτρονικής αναζήτησης, είναι σχετικά εύκολο να εντοπίσει κανείς πλήθος πληροφοριών πάνω στο θέμα που διερευνά (ή γύρω από αυτό). Στην Εισαγωγή του άρθρου, όμως, πρέπει να συμπεριληφθεί μόνον ό,τι συνδέεται άμεσα με τους στόχους της έρευνας. Θυμηθείτε ότι ο κύριος λόγος ύπαρξης του θεωρητικού μέρους σε μια εμπειρική μελέτη είναι για να θεμελιώσουμε τεκμηριωμένα τις ερευνητικές υποθέσεις μας. Επομένως, αντισταθείτε στον πειρασμό να προσθέσετε υλικό που δεν οδηγεί στους σκοπούς για τους οποίους σχεδιάστηκε η έρευνα. Όσον αφορά το μέγεθος, η Εισαγωγή θα πρέπει μάλλον να σας προβληματίσει εάν αντιστοιχεί σε αναλογία μεγαλύτερη από το ένα τρίτο ή μικρότερη από το ένα πέμπτο της συνολικής έκτασης του άρθρου, κατά προσέγγιση.

7. *Αναγνωρίστε τη συμβολή τρίτων στο κείμενό σας.* Στην ακαδημαϊκή κοινότητα η λογοκλοπή θεωρείται βαρύτατο δεοντολογικό ολίσθημα. Αντιγραφή ή, έστω, ελεύθερη απόδοση αποσπασμάτων από το έργο τρίτων χωρίς βιβλιογραφική αναφορά δεν είναι ανεκτή. Επιπλέον, δεν είναι καν απαραίτητη, εφόσον η παράθεση τεκμηρίων στη βιβλιογραφική ανασκόπηση αξιολογείται θετικά από τους κριτές. Οι βιβλιογραφικές αναφορές πρέπει να περιέχονται τόσο στην ειδική ενότητα που προβλέπεται για το σκοπό αυτό (βλ. Σημείο 15) όσο και στο κύριο σώμα του άρθρου, δηλώνοντας τις ιδέες που έχει δανειστεί ο συγγραφέας από άλλες πηγές (βλ. Πλαίσιο 1). Στη ροή του κειμένου αρκεί η παράθεση του επωνύμου των συγγραφέων της δάνειας πηγής και του έτους έκδοσης, π.χ. «Λουμάκου, Κορδούτης & Σαραφίδου² (2001)». Τα στοιχεία αυτά βοηθούν τον αναγνώστη να εντοπίσει τη σχετική καταχώριση στον βιβλιογραφικό κατάλογο. Λιγότερο συχνή, αλλά κατά περίπτωση αποδεκτή, είναι η παράθεση των πηγών στο τέλος κάθε σελίδας με τη μορφή υποσημειώσεων.

Από το άλλο μέρος, η άσκοπη χρήση βιβλιογραφικών αναφορών ως επισφράγισμα κοινότοπων φράσεων δηλώνει τάση για επίδειξη και καταντά κουραστική. Δεν χρειάζεται η επαναλαμβανόμενη παραπομπή σε μία πηγή μέσα στην ίδια παράγραφο. Εναλλακτικά, προτιμήστε μια εισαγωγική φράση, π.χ. «Σύμφωνα με τον Hewstone (1999)...» ή μια αντίστοιχη πρόταση-κατακλείδα στο τέλος της παραγράφου και συνορίστε εκεί το δάνειο υλικό. Αναζητήστε επίμονα την πλέον πρόσφατη βιβλιογραφία, στο μέτρο του εφικτού, εκτός εάν πρόκειται για κλασικές δημοσιεύσεις. Αποφύγετε τη μονομερή προβολή του έργου ενός συγγραφέα.

Ειδική περίπτωση βιβλιογραφικής αναφοράς αποτελούν οι δευτερογενείς πηγές, δηλαδή όσες έχετε εντοπίσει σε μεταγενέστερο άρθρο, χωρίς να έχει περιέλθει στα χέρια σας το πρωτότυπο. Σε αυτή την περίπτωση εντός του κειμένου δηλώνετε και τις δύο πηγές διευκρινίζοντας ποια είναι η δευτερογενής και ποια η μεταγενέστερη (π.χ., «Οι Major, Feinstein και Crocker (1994, όπως αναφέρεται στο Χρυσόχου, 2005) βρήκαν ότι...»). Ενώ στην ενότητα της Βιβλιογραφίας συμπεριλαμβάνετε μόνο τη μεταγενέστερη πηγή.

8. *Προσοχή στην εκφορά του επιστημονικού λόγου.* Δεν πρόκειται εδώ για λογοτεχνικής φύσης σχόλιο. Η επιστημονική γλώσσα απαιτεί ακρίβεια, λιτότητα και οικονομία στην έκφραση, χωρίς να σημαίνει ότι καταλήγει υποχρεωτικά σε «ξύλινο» λόγο – αυτό εξαρτάται από την εμπειρία και την επιδεξιότητα του συγγραφέα. Υπάρχουν αυτοτελείς τόμοι αφιερωμένοι εξ ολοκλήρου στο ύφος της γραπτής έκφρασης (βλ. Strunk, White & Angell, 1999). Επιπλέον, τα εγχειρίδια μεθοδολογίας που αναφέρθηκαν στην εισαγωγή αυτού του κειμένου καταγράφουν σε ξεχωριστά κεφάλαια και με σχολαστική λεπτομέρεια τα λεκτικά ατοπήματα,

² Αν πρόκειται για περισσότερους από δύο συγγραφείς, παραθέτουμε στο κείμενο όλα τα ονόματα την πρώτη φορά που αναφερόμαστε στη δάνεια πηγή, ενώ για κάθε επόμενη αναφορά αρκεί μόνο το όνομα του πρώτου συγγραφέα συνοδευόμενο από την ένδειξη «& συν.» ή, επί το αγγλοσαξωνικότερον, «et al.», π.χ. «Λουμάκου & συν. (2001)».

στα οποία μπορεί να υποπέσει ο πρωτόπειρος συγγραφέας, καθώς και προτάσεις για την αποφυγή της μεροληπτικής γλώσσας. Στο πλαίσιο 1 ανθολογούμε μερικές χρήσιμες επισημάνσεις.

Πλαίσιο 1. Γενικές συστάσεις για την εκφορά του λόγου

- ✓ **«Δεν θέλω τίποτε άλλο παρά να μιλήσω απλά, να μου δοθεί ετούτη η χάρη»¹.**
Αποφύγετε την πολυπλοκότητα, τις λεκτικές ή νοηματικές επαναλήψεις και τις περιττές εκφράσεις. Γράφετε μικρές περιόδους, χωρίς πολλές δευτερεύουσες, παρενθετικές προτάσεις ή/και μετοχές. Κάθε παράγραφος πρέπει να περιέχει ένα μόνο κεντρικό νόημα.
- ✓ **Προφυλαχτείτε από την παγίδα της λογοκλοπής (plagiarism).**
Αναφέρετε πάντοτε τη βιβλιογραφική παραπομπή στα σημεία του κειμένου που προέρχονται από τρίτους. Αποφύγετε να χρησιμοποιείτε αυτούσιες φράσεις της δάνειας πηγής. Όταν διαβάζετε ένα άρθρο, προτιμήστε να κρατάτε σημειώσεις με δικά σας λόγια (αντί απλώς να υπογραμμίζετε τα κύρια σημεία) και χρησιμοποιείτε αυτές στο κείμενό σας.
- ✓ **Χρησιμοποιείτε σωστά τη γλώσσα. Επιμεληθείτε φιλολογικά το κείμενό σας.**
Αποφύγετε συνήθη λάθη, του τύπου «ως αναφορά» (σωστό: «όσον αφορά»), «απ' ότι» (σωστό: «από ό,τι»). Χρησιμοποιείτε σωστά τα σημεία στίξης (π.χ., δεν χωρίζουμε με κόμμα το ρήμα από το υποκείμενο ή το αντικείμενο) και το τελικό -ν (π.χ., «την χρήση» αντί του σωστού «τη χρή-ση»).
- ✓ **Επιλέξτε τον κατάλληλο χρόνο.**
Προτιμήστε τον αόριστο ή τον παρακείμενο για τη βιβλιογραφική ανασκόπηση. Χρησιμοποιείστε αόριστο για να περιγράψετε το μεθοδολογικό σχεδιασμό και τη διαδικασία διεξαγωγής της έρευνας. Τέλος, χρησιμοποιείστε τον ενεστώτα για να περιγράψετε αποτελέσματα που βρίσκονται ενώπιον του αναγνώστη (π.χ., «Όπως φαίνεται στον Πίν. 1...»), καθώς και για συμπεράσματα που γενικεύονται πέραν των ευρημάτων.
- ✓ **Περιγράψτε άτομα ή ομάδες στο κατάλληλο επίπεδο αφάιρησης.**
Παράδειγμα 1: Είναι αυθαίρετη η γενίκευση σε ενήλικες αν το δείγμα αποτελείται από φοιτητές.
Παράδειγμα 2: Μην αναφέρεστε αόριστα σε «μετανάστες» αν στην έρευνα συμμετέχουν μόνο άτομα που προέρχονται από μία συγκεκριμένη εθνική ομάδα.
- ✓ **Αποφύγετε την «ετικετοποίηση», ειδικά με όρους που μπορεί να χαρακτηριστούν υποτιμητικοί, προσβλητικοί ή απλώς ανακριβείς.**
Λάθη: «Νοητικά καθυστερημένοι», «Ρωσοπόντιοι».
Σωστά: «Άτομα με νοητική υστέρηση», «παλινοστούντες από την πρώην ΕΣΣΔ».
- ✓ **Μη συγχέετε τη φυλή, την εθνικότητα και το θρησκευτικό δόγμα.**
Παράδειγμα: Οι όροι «Ανατολίτης», «Τούρκος» και «μουσουλμάνος» δεν είναι εναλλακτικά ισοδύναμοι. Επιλέξτε αυτόν που αντιστοιχεί στη μεταβλητή που χρησιμοποιείτε.
- ✓ **Προσοχή στη σεξιστική γλώσσα!**
Μη χρησιμοποιείτε το αρσενικό γένος για να αναφερθείτε και στα δύο φύλα, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για επίθετα ή αντωνυμίες (π.χ., αυτόν/αυτήν, του/της). Προτιμήστε το ουδέτερο γένος ή γενικές εκφράσεις, όπου είναι δυνατό (π.χ., άτομα, άνθρωποι, ο φοιτητικός πληθυσμός).
- ✓ **Αποφύγετε τη συναισθηματικά φορτισμένη γλώσσα και τις αξιολογικές κρίσεις. Προτιμήστε ουδέτερες περιγραφικές εκφράσεις.**
Λάθος: «Άτομα που υποφέρουν/πάσχουν από σχιζοφρένεια».
Σωστό: «Άτομα με διάγνωση σχιζοφρένειας».
- ✓ **Προσοχή στην (εμφανή ή άρρητη) αναφορά σε αιτιώδεις σχέσεις!**
Λέξεις όπως «επηρεάζει» ή «επίδραση» χρησιμοποιούνται μόνο σε πειραματικά σχέδια. Στις μη πειραματικές, νατουραλιστικές έρευνες ταιριάζουν λέξεις που δεν δηλώνουν κατεύθυνση αιτιότητας, όπως «συνδέεται» ή «συσχέτιση». Για τους όρους «επίδραση», «ανεξάρτητη μεταβλητή» και «εξαρτημένη μεταβλητή» διευκρινίστε όταν πρόκειται απλώς για στατιστική επίδραση.

¹ Γ. Σεφέρη, «Ένας γέροντας στην ακροποταμιά», στη συλλογή «Ημερολόγιο Καταστώματος Β'», εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1945.

9. *Διατυπώστε με σαφήνεια τις υποθέσεις της έρευνας.* Οι ερευνητικοί στόχοι παρουσιάζονται συνήθως στο τέλος της Εισαγωγής και, εφόσον η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και ο μεθοδολογικός σχεδιασμός το επιτρέπουν, περιλαμβάνουν συγκεκριμένες υποθέσεις (δηλ. καταφατικές προτάσεις, του τύπου «Αναμένεται ότι...»), πέραν των απλών διερευνητικών ερωτημάτων. Ο κεντρικός σκοπός και οι επιμέρους στόχοι πρέπει να προκύπτουν ως φυσική προέκταση του θεωρητικού μέρους (οπότε διαφαίνεται η προγραμματική αξία μιας θεωρίας, όπως τονίστηκε στο Σημείο 5) και να αντιστοιχούν στα ευρήματα των στατιστικών αναλύσεων. Διατυπώνονται δε χρησιμοποιώντας το λειτουργικό ορισμό των μεταβλητών, δηλαδή προσδιορίζονται με σαφήνεια όσον αφορά το περιεχόμενο ή ακόμα και τον τρόπο μέτρησής τους. Τα παραπάνω σημαίνουν ότι χρειάζεται κανείς να επιστρέφει τακτικά στα ερωτήματα και τις υποθέσεις της έρευνας ώστε να κάνει τυχόν αναπροσαρμογές αν κάτι τέτοιο κριθεί αναγκαίο.

10. *Μέθοδος: μικρή μόνο στο μάτι.* Σε μια δημοσίευση συνήθως η Μέθοδος είναι το συντομότερο κεφάλαιο, ως προς το χώρο που καταλαμβάνει. Συνιστά όμως βασικό κριτήριο για την επιστημονική επάρκεια της έρευνας και, από αυτή την άποψη, είναι ιδιαίτερα σημαντική. Αποτελείται από τρεις επιμέρους ενότητες: το Δείγμα (ή Συμμετέχοντες), τα Μέσα Συλλογής Δεδομένων και τη Διαδικασία.

Στο Δείγμα περιγράψτε τους συμμετέχοντες με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία και αναφερθείτε στον τρόπο δειγματοληψίας. Έτσι ο αναγνώστης θα ξέρει σε ποιο πληθυσμό είναι γενικεύσιμα τα ερευνητικά πορίσματα. Θυμηθείτε ότι τα κοινωνιοδημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος δεν είναι μέρος των αποτελεσμάτων (όπου λανθασμένα απαντώνται καμιά φορά), αλλά αποτελούν την πρώτη ενότητα της Μεθόδου.

Στα Μέσα Συλλογής Δεδομένων παρουσιάστε τις απαραίτητες πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο, τον τρόπο βαθμολόγησης, την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των ψυχομετρικών εργαλείων που χρησιμοποιήσατε. Η βιβλιογραφική αναφορά στον κατασκευαστή είναι επιβεβλημένη όσο και αυτονόητη. Εάν πρόκειται για αυτοσχέδια μέσα, περιγράψτε λεπτομερώς τη διαδικασία κατασκευής τους. Παραθέσετε στο (προαιρετικό) παράρτημα τυχόν συμπληρωματικό υλικό – εκτός από εργαλεία που η χρήση τους εμπίπτει στο νόμο περί πνευματικών δικαιωμάτων.

Στη Διαδικασία εξηγήστε με λίγα λόγια (1-2 παραγράφους, το πολύ) την πορεία που ακολουθήσατε για τη συλλογή των δεδομένων ή τον τρόπο χειρισμού των πειραματικών συνθηκών. Από τις πληροφορίες αυτές, επιπλέον, θα διαπιστωθεί εάν η μελέτη σας είναι συμβατή με τις αρχές δεοντολογίας της επιστημονικής έρευνας.

11. *Αναπτύξτε τα Αποτελέσματα και τη Συζήτηση με βάση τις υποθέσεις.* Δεν είναι εντελώς σπάνιο να συναντήσει κανείς άρθρα ή εργασίες με άναρχη δομή στις ενότητες των Αποτελεσμάτων και της Συζήτησης, καθώς ορισμένοι συγγραφείς κρίνουν σκόπιμο να παρουσιάζουν το υλικό τους ανάλογα με τον τύπο των στατιστικών αναλύσεων ή τη σειρά που τις πραγματοποίησαν. Παραδόξως(;), η απάντηση στα ερωτήματα «με ποια σειρά να παρουσιάσω τα ευρήματα;» και «από πού να ξεκινήσω τη συζήτηση;» είναι κοινή και, μάλιστα, εξαιρετικά απλή: με βάση τις υποθέσεις! Με αυτό τον τρόπο ο αναγνώστης μπορεί να συλλάβει εξαρχής και να διατηρήσει τον συνεκτικό ιστό που διατρέχει το άρθρο στην ολότητά του, χωρίς να χαθεί στην πολυπλοκότητα της στατιστικής ορολογίας ή στα πορίσματα των συναφών ερευνών.

12. *Κατασκευάστε πίνακες και σχήματα όπως πρέπει – όχι όπως σας αρέσει.* Ένα ασφαλές πρώτο βήμα για τη συγγραφή των Αποτελεσμάτων είναι η κατασκευή πινάκων ή/και σχημάτων, πάντα επάνω στους άξονες των ερευνητικών υποθέσεων. Στη συνέχεια, το κείμενο

της ενότητας αυτής «κτίζεται» γύρω από τους πίνακες και τα σχήματα. Αυτό δεν σημαίνει ότι το σύνολο των ευρημάτων πρέπει υποχρεωτικά να ενταχθεί σε πίνακες, αλλά οπωσδήποτε αυτός ο τρόπος οργάνωσης βοηθάει τόσο τον συγγραφέα όσο και τον αναγνώστη.

Υπάρχει, ωστόσο, συγκεκριμένη τυποποίηση για τη διαδικασία κατασκευής και παρουσίασης των πινάκων και των σχημάτων, ακόμα και για τη θέση τους στο κείμενο (βλ. APA, 2001, για περισσότερες λεπτομέρειες). Οι προσωπικές προτιμήσεις και η «καλλιτεχνική φλέβα» του συγγραφέα εδώ δεν χωρούν. Ο λόγος είναι απλός: η τυποποίηση συμβάλλει στην καλύτερη επικοινωνία. Η παρέκκλιση από αυτή την αρχή σημαίνει αυτομάτως και απόρριψη ή αναθεώρηση ενός άρθρου που υποβάλλεται προς δημοσίευση. Γενικά, στους πίνακες πρέπει να αποφεύγονται οι πολλές και περιττές διαγραμμίσεις. Δυο-τρεις οριζόντιες γραμμές είναι αρκετές, δηλαδή όσες χρειάζονται για να οριοθετήσουν την αρχή και το τέλος του πίνακα και τις επικεφαλίδες των στηλών. Κάθετες γραμμές δεν προβλέπονται. Εάν τα στοιχεία του πίνακα δεν επαρκούν για την αυτόνομη κατανόησή του από τον αναγνώστη, προστίθεται σύντομη σημείωση. Το Πλαίσιο 2 παρουσιάζει ένα υποθετικό δείγμα πίνακα που κατασκευάστηκε με βάση τις παραπάνω οδηγίες.

Τα σχήματα, εάν υπάρχουν, δεν πρέπει να περιέχουν τις ίδιες πληροφορίες με τους πίνακες, ενώ στοιχεία σχετικά με τις ακριβείς τιμές και τυχόν στατιστικά κριτήρια πρέπει να δίνονται στο κείμενο. Αντί του χρώματος, είναι προτιμότερο να χρησιμοποιούνται διαβαθμίσεις του γκριζου (τα περιοδικά ψυχολογίας δεν έχουν ακόμα ανακαλύψει το χρώμα!).

Πλαίσιο 2. Παρουσίαση στατιστικής ανάλυσης σε πίνακα (παράδειγμα)

Πίνακας 1.

Μέσοι όροι βλαπτικών και μη βλαπτικών συμπεριφορών των εφήβων ως προς το αντιλαμβανόμενο επίπεδο ελέγχου

Συμπεριφορές	Αντιλαμβανόμενο επίπεδο ελέγχου			F (df = 2, 163)
	Χαμηλό	Μέτριο	Υψηλό	
	M.O.	M.O.	M.O.	
Βλαπτικές	4.95 _β	3.54 _α	3.25 _α	4.78**
Μη βλαπτικές	4.89 _α	5.12 _{α,β}	5.67 _β	3.81*

Σημείωση: * $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 0 έως 10 συμπεριφορές. Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc κριτήριο του Scheffé για $p < 0.05$.

13. *Προσοχή στις στατιστικές συμβάσεις.* Ο τρόπος που θα αποτυπωθούν τα αποτελέσματα των στατιστικών αναλύσεων σε ρέοντα λόγο λειτουργεί ανεξάρτητα από (και συμπληρωματικά προς) τους πίνακες ή/και τα σχήματα. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει ο αναγνώστης να είναι σε θέση να κατανοήσει τα ευρήματα επικεντρώνοντας κάθε φορά είτε στους πίνακες μόνο είτε στο κείμενο. Ο τρόπος γραφής των αποτελεσμάτων σχετίζεται ευθέως με το είδος των στατιστικών δεικτών και τους ελέγχους που έχουν πραγματοποιηθεί και είναι αυστηρά

καθορισμένος – ευτυχώς, γιατί οι συμβάσεις αυτές λειτουργούν καθοδηγητικά μάλλον παρά περιοριστικά.

Πλαίσιο 3. Παρουσίαση στατιστικών ελέγχων σε κείμενο (παραδείγματα)

<p>✓ Σύγκριση δύο μέσων όρων με το t κριτήριο</p> <p>Ο έλεγχος των μέσων όρων με το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα έδειξε ότι ο αριθμός βλαπτικών συμπεριφορών συνδέεται συστηματικά με την τάξη φοίτησης. Ειδικότερα, οι μαθητές της Β' Λυκείου (M.O. = 4.55, T.A. = 0.78) ανέφεραν μεγαλύτερο αριθμό βλαπτικών συμπεριφορών από ό,τι οι μαθητές της Γ' Γυμνασίου (M.O. = 3.22, T.A. = 0.63), $t(164) = 3.49, p < 0.001$.</p> <p>✓ Σύγκριση άνω των δύο μέσων όρων με το F κριτήριο (ανάλυση διακύμανσης)</p> <p>Οι μέσοι όροι βλαπτικών συμπεριφορών υποβλήθηκαν σε διπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης 3 X 2 με ανεξάρτητους παράγοντες το επίπεδο αντιλαμβανόμενου ελέγχου (χαμηλό, μέτριο, υψηλό) και το φύλο (άντρες, γυναίκες). Η αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών ήταν στατιστικώς ασήμαντη: $F(2, 163) = 1.54, p > 0.05$. Ως προς το φύλο, οι άντρες (M.O. = 4.40, T.A. = 0.73) σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο βλαπτικών συμπεριφορών από ό,τι οι γυναίκες (M.O. = 2.43, T.A. = 0.81), $F(1, 163) = 7.98, p < 0.001$. Επιπλέον, τα άτομα με χαμηλό επίπεδο αντιλαμβανόμενου ελέγχου (M.O. = 4.95, T.A. = 1.03) ανέφεραν υψηλότερο μέσο όρο βλαπτικών συμπεριφορών από ό,τι τα άτομα μεσαίου (M.O. = 3.54, T.A. = 0.83) και υψηλού επιπέδου (M.O. = 3.25, T.A. = 0.69), $F(2, 163) = 4.78, p < 0.01$ (Scheffé).</p> <p>✓ Σύγκριση ποσοστιαίων αναλογιών με το χ^2 κριτήριο</p> <p>Σύμφωνα με το κριτήριο χ^2, η συσχέτιση της έδρας ελέγχου (locus of control) με το στρες ήταν στατιστικώς σημαντική, $\chi^2(1, n = 164) = 16.43, p < 0.001$. Μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων με υψηλό στρες (65.7%), παρά με χαμηλό στρες (42.3%), είχαν εξωτερική έδρα ελέγχου.</p> <p>✓ Δείκτες συνάφειας</p> <p>Ο δείκτης συνάφειας μεταξύ της αντιλαμβανόμενης προκατάληψης και της αυτοεκτίμησης ήταν αρνητικής κατεύθυνσης και μετρίου μεγέθους ($r = -0.47, p < 0.001$), δηλαδή μεγαλύτερος βαθμός αντιλαμβανόμενης προκατάληψης συνδέεται με χαμηλότερη αυτοεκτίμηση.</p>

Στο Πλαίσιο 3 παρουσιάζονται ενδεικτικά μερικές από τις συνηθισμένες περιπτώσεις στατιστικών αναλύσεων, όπως θα μπορούσαν να ενταχθούν σε μια υποθετική δημοσίευση.

Είναι αφελές να θεωρήσει κανείς ότι αρκεί η μηχανική μεταφορά των δεδομένων της δικής του ανάλυσης στα στοιχεία του Πλαισίου 3 για τη συγγραφή των αποτελεσμάτων. Η περιοδική προσφυγή σε εγχειρίδια στατιστικής και μεθοδολογίας είναι στην πράξη απαραίτητη. Ουμνηθείτε ότι εδώ ισχύει κατεξοχήν η ρήση «η ημιμάθεια είναι χειρότερη της αμάθειας», επομένως μην καταφεύγετε σε αναλύσεις που ξεπερνούν το επίπεδο των γνώσεών σας. Κάτι ακόμα: όσο σαφέστερες είναι οι ερευνητικές υποθέσεις και όσο πληρέστερος ο έλεγχος των συνθηκών, τόσο πιο απλές και οι στατιστικές τεχνικές που απαιτείται να εφαρμοστούν. Αντιθέτως, καμία ανάλυση, όσο πολύπλοκη κι αν είναι, δεν πρόκειται ποτέ να διασώσει έναν κακό μεθοδολογικό σχεδιασμό...

Πλαίσιο 4. Καταχώριση βιβλιογραφικών αναφορών (παραδείγματα)

✓ **Αυτοτελής έκδοση**

Παπαστάμου, Σ., & Προδρομίτης, Γ. (2003). *Τρομοκρατία και εξουσία, ο αντι-λογος της συνεκτικότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

✓ **Κεφάλαιο σε αυτοτελή τόμο**

Pfeffer, J. (1998). Understanding organizations: Concepts and controversies. In D. Gilbert, S. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of Social Psychology* (4th ed., vol. 2, pp. 733-777). New York: McGraw-Hill.

✓ **Άρθρο σε επιστημονικό περιοδικό**

Δικαίου, Μ. (1999). Μειονοτικές ομάδες: Έρευνα και παρέμβαση στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. *Ψυχολογία*, 6(2), 247-253.

✓ **Δημοσιεύσεις στο Διαδίκτυο**

Kruger, D. J., & Fisher, M. L. (2005, November 16). Alternative male mating strategies are intuitive to women. *Current Research in Social Psychology*, 11(4), Retrieved November 24, 2005, from http://www.uiowa.edu/~grpproc/crisp/crisp11_4.pdf [άρθρο σε ηλεκτρονικό περιοδικό].

*Πραγματικός πληθυσμός κατά φύλο (χ.χ.)*¹. Ηλεκτρονική αναζήτηση, 9 Μαρτίου 2004, στο http://www.kethi.gr/greek/statistika/Apasxolisi/APOGRAFI_01.htm [ηλεκτρονική πηγή χωρίς συγγραφέα και χρονολογία].

¹ Τα αρχικά χ.χ. (χωρίς χρονολογία) αποδίδουν τα αντίστοιχα αγγλικά n.d. (no date).

14. *Εν κατακλείδι: «κανείς δεν είναι τέλειος».* Όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. Σημείο 11), η Συζήτηση ξετυλίγεται πάνω στη βάση των απαντήσεων στις ερευνητικές υποθέσεις, απαλλαγμένων από τεχνική ορολογία. Όμως δεν περιλαμβάνει μόνο αυτό. Στο τέλος του κεφαλαίου

ου, που σημαίνει ουσιαστικά και τον επίλογο του άρθρου, πρέπει να περιλαμβάνεται αναφορά στους περιορισμούς της έρευνας και σε μελλοντικές προεκτάσεις, πιθανές εφαρμογές ή προτάσεις για περαιτέρω έρευνα. Οι περιορισμοί υποδηλώνουν το κοινό μυστικό, ότι δεν υπάρχει ιδανική έρευνα. Δεν πρόκειται για μεθοδολογικές αδυναμίες ή παραλείψεις, αλλά για την ατέρμονη προσπάθεια του ερευνητή να ισορροπήσει ανάμεσα στις δύο αλληλοσπαρασσόμενες επιταγές, δηλ. της εσωτερικής εγκυρότητας και της εξωτερικής εγκυρότητας. Επιπλέον, η συζήτηση αναφορικά με τις πιθανές επιπτώσεις ανοίγει ένα νοερό διάλογο με τον αναγνώστη σχετικά με τη θεωρητική και πρακτική χρησιμότητα της έρευνας.

15. *Βιβλιογραφία: τυποποίηση, τυποποίηση, τυποποίηση...* Η παράθεση των αναφορών στην ενότητα της Βιβλιογραφίας είναι μια κοπιαστική εργασία που πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη σχολαστικότητα και προσοχή. Συνήθως υπάρχουν τρεις τύποι παραπομπών: άρθρα δημοσιευμένα σε περιοδικά, κεφάλαια δημοσιευμένα σε αυτοτελείς τόμους και αυτοτελείς τόμοι. Πρόσφατα, αναδύεται ένας τέταρτος τύπος: οι αναφορές σε ηλεκτρονικές πηγές μέσω Διαδικτύου. Η λεπτομερής περιγραφή του τρόπου παρουσίασής τους υπερβαίνει τους σκοπούς αυτού του οδηγού. Ορισμένα μόνο παραδείγματα των συχνότερων περιπτώσεων παρουσιάζονται στο πλαίσιο 4.

Υπενθυμίζεται ότι η ενότητα της Βιβλιογραφίας δεν έχει ενδεικτικό χαρακτήρα (εκτός κι αν φέρει τον τίτλο «Προτεινόμενη Βιβλιογραφία»), αλλά περιλαμβάνει μόνο τις πηγές που οι συγγραφείς χρησιμοποίησαν για τη σύνταξη του κειμένου. Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει αντιστοιχία μία-προς-μία μεταξύ των πηγών που αναφέρονται στο κείμενο και στη Βιβλιογραφία.

Υστερόγραφο

16. *Γίνετε κριτές του εαυτού σας.* Συγχαρητήρια! Κρατάτε στα χέρια (ή στο σκληρό δίσκο του υπολογιστή) την πρώτη έκδοση του άρθρου σας. Είτε το υποβάλετε προς δημοσίευση είτε πρόκειται απλώς(;) για διπλωματική εργασία, κάποιος άλλος θα το αξιολογήσει και, ενδεχομένως, θα το βαθμολογήσει. Πριν φτάσετε σε αυτό το σημείο, προσπαθήστε να λειτουργήσετε εσείς οι ίδιοι ως κριτές. Πάρτε απόσταση από το κείμενό σας. Αφήστε το στην άκρη για κάποιο χρονικό διάστημα, π.χ. 2-3 μέρες, και ξαναδιαβάστε το με τα μάτια ενός αναγνώστη. Είναι ο λόγος του ακριβής και συνεκτικός; Είναι σαφής η διατύπωση των ερευνητικών υποθέσεων; Υπάρχει συμβατότητα μεταξύ πινάκων-κειμένου; Αναφέρονται όλα τα τεχνικά στοιχεία για τους στατιστικούς ελέγχους; Αντιστοιχούν οι παραπομπές εντός του κειμένου με τις καταχωρίσεις στον κατάλογο της Βιβλιογραφίας; Είναι η μορφή και η έκταση του άρθρου εντός των προδιαγραφών; Αυτές είναι μερικές από τις πιο βασικές ερωτήσεις-ελέγχους της κριτικής θεώρησης ενός άρθρου.

Επιτέλους, τέλος; Όχι ακριβώς: προετοιμαστείτε για διορθώσεις και αλλαγές! Η υποβολή της ερευνητικής εργασίας δεν σημαίνει ότι θα πάψετε οριστικά να ασχολείστε μαζί της. Όσο καλό κι αν είναι το κείμενό σας, είναι πιθανό ότι θα χρειαστεί να κάνετε μια σειρά από τροποποιήσεις ή αλλαγές, με βάση τις υποδείξεις των κριτών (ή του/της επόπτη/τριας σας). Σε καμία περίπτωση μη θεωρήσετε τη διαδικασία αυτή υποτιμητική ή περιττή. Εφαρμόζεται διεθνώς και δεν της ξεφεύγουν ούτε οι πλέον αναγνωρισμένοι ακαδημαϊκοί και ερευνητές. Σε τελική ανάλυση, οι διορθώσεις αυτές αποσκοπούν στο να κάνουν το άρθρο σας καλύτερο – και επειδή *scripta manent*, ποιος δεν θα ήθελε μια ερευνητική εργασία πιστοποιημένης ποιότητας που να φέρει την υπογραφή του;

Βιβλιογραφία

- American Psychological Association (2001). *Publication manual* (5th ed.). Washington, DC: APA.
- Bell, J. (1997). *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας* (επιμ. ελληνικής έκδοσης: Α.-Β. Ρήγα). Αθήνα: Gutenberg.
- Bem, D. J. (2003). Writing the empirical journal article. In J. M. Darley, M. P. Zanna, & H. L. Roediger III (Eds.). (2003). *The compleat academic: A practical guide for the beginning social scientist* (2nd ed., pp. 171-201). Washington, DC: APA.
- Cone, J. D., & Foster, S. L. (1993). *Dissertations and theses from start to finish: Psychology and related fields*. Washington, DC: APA.
- Johnson, R. (1994). *Writing essays: Guidance notes for students*. Manchester, UK: Clifton Press.
- Κομίλη, Α. (1989). *Βασικές αρχές και μέθοδοι επιστημονικής έρευνας στην Ψυχολογία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science. Selected theoretical papers*. New York: Harper & Row.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1993). *Μεθοδολογία επιστημονικής έρευνας* (Τόμ. 1 & 2). Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Sternberg, R. J. (1995). *The psychologist's companion: A guide to scientific writing for students and researchers* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Strunk, W., Jr., White, E. B., & Angell, R. (1999). *The elements of style* (4th ed.). Boston, MA: Allyn & Bacon.